

A SZÖVEG SZINTAKTIKAI ÉS SZEMANTIKAI DIMENZIÓJÁRÓL

MURVAI OLGA

1. Induljunk ki abból, amit alaptételként mindnyájan elfogadunk: bármely szöveg kétdimenziós, és ezen azt értjük, hogy szintaktikai és szemantikai síkon szerveződik. Értelmes szöveg az, amely nemcsak a szintaxis, hanem a szemantikai kapcsolás szabályainak is eleget tesz. Vajon elég-e ez a két dimenzió minden verbális szöveg megértésére? Meddig bővíthetők e dimenziók keretei, mi és mennyi fér el a dimenziális keretek között?

(i) *A házban, amelynek ajtaja és ablaka van, négyen laknak.*

Ez a közlemény mind szintaktikai, mind pedig jelentésszfériját tekintve szabályos szöveg. A szintaktikai dimenzióknak egyértelműen megfelel az a jelentésszférij, amelynek C konstans eleme domináns.

Nézzük, mi történik ennek a szövegnek a variációival?

(ii) *Se ajtaja, se ablaka, mégis négyen laknak abba.*

A szintaktikai struktúra tökéletes, de az előbbi jelentésszférijában gondolkozva (ti. a lakóháznak kötelezően ajtóval és ablakkal kell rendelkeznie) a C konstans a nősszférij területére vezet, és a szövegnek mégis van értelme.

(iii) *Kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony.*

Szintaktikailag most is minden szabályos, de a szemantikai-logikai háttérre támaszkodó propozicionális tartalom a C konstans szempontjából abszurd.

Ahhoz, hogy megértsük a (ii) és (iii) szöveget, vagyis ahhoz, hogy behelyezzük ezeket abba a jelentésszférijba, amelybe tényleg tartoznak, le kell mondanunk az (i)-ből ismert C konstans domináló szerepéről (ti. a háznak a lakhatósági feltétele, hogy ajtaja, ablaka legyen), bizonyos preszupozíciók alapján kell elindulnunk: (a) fel kell tételeznünk, hogy pl. találós kérdésekkel állunk szemben, (b) tudnunk kell, hogy a népköltészetre jellemző az abszurd megközelítés (se ajtaja, se ablaka házban mégis négyen laknak), sőt a szürrealista képek alkotása is (kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony = a víz kifolyik a halászhálóból — ez a hal háza —, de fennakad a vidékenként vénasszonynak is nevezett ponty).

Mindezzel azt szerettem volna bizonyítani, hogy helyes szintaktikai szabályok szerint szerkesztett — értsd jelen esetben: a magyar nyelvre jellemző performancia- és kompetenciaszabályokat törvénytörően betartó — propozíció a szemantikai dimenzió

több variánsát is engedélyezheti, amelyek közül az adott szövegre vonatkoztatva egy (vagy több) releváns. Formálisan: a jelentésdimenzió C konstansa olyan változókat tartalmaz ($x_1, x_2, x_3 \dots x_n$), amelyek közül egy (vagy több) releváns a szövegjelentésben. Így végső soron a szövegjelentés mint dimenzió a C konstans $x_1, x_2, x_3, \dots x_n$ független változó variánsaként értendő. A szövegszerűség kritériumai között mindenképpen helyénvalónak látom a szemantikai dimenzióknak mint (C) konstans variánsainak a pontosítását.

1.2. Tekintettel arra, hogy a verbális szövegek elmondhatók, leírhatók, nyomtathatók, esetenként sajátos médiumot feltételeznek, indokoltnak tartom a szövegeket abban a környezetben vizsgálni, amelyben létrejöttek, hiszen mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai.

A hangzó/hangos szöveggel a beszédaktus-elmélet is foglalkozik. A „valamit mondani” mint cselekvés végső soron kifejezéssel megvalósított tett — kijelentéstett —: kérdezőnk, válaszolunk, információt közlünk, figyelmeztetünk, ítélkezünk, azonosítunk stb. Ám ahogyan, amilyen módon mondunk valamit, amilyen a hangszín, hanglejtés, hangerősség, a beszéd ritmusa, folyamatossága, aszerint értékelhető a kijelentéstett. A beszédmód a szintaktikai dimenziót nem befolyásolja, de mint illokucionáris tényező benne van a jelentésdimenzióban.

Az 1. pontban bemutatott okfejtés értelmében a beszédmód mint illokucionáris tényező megteremti/létrehozza a szemantikai dimenzió C konstansának $x_1, x_2, x_3, \dots x_n$ variánsait.

Legyen a példánk ez a mondat: „Igen.”

- (i) — IGEN. = C (pozitív kijelentés);
- (ii) — IIIGEN. = C(x_1) (értsd: hogyan, dehogya);
- (iii) — IGEEEN? = C(x_2) (értsd: na és);
- (iiii) — Mgen. = C(x_3) (értsd: úgy is jó, nekem mindegy).

Helyettesíthetünk szinonimával:

- (iiiiii) — O.K. = C(x_4)
- (iiiii) — Ühüm = C(x_5)
- (iiiiiii) (metakommunikáció: fejbólintás, hallgatás) = C(x_6) (értsd: beleegyezés)

1.3. Elsősorban a hangzó szöveg sajátja az egytagú vagy tagolatlan mondat. A szintaktikai dimenziójuk nem igényel magyarázatot. De hogyan működnek a szövegszerűség szabályai? Ragadjunk ki néhány típust.

(a) Tulajdonnevet tartalmazó felkiáltás:

- (i) — Jóska!

Mi biztosítja a szövegszerűséget? A tulajdonnév szemantikai dimenziója, amit a C konstans képvisel? A C konstans akkor is állandó, ha ilyen mondatokat szerkesztünk (mondjuk dialógusban):

- [Ki törte be az ablakot?]
- (ii) — Jóska!
- [Valaki telefonált.]
- (iii) — Jóska?!

Az (ii), (iii) esetében a C konstans = személy azonosítása. Ám az (i)-ben nem személyazonosítás folyik, hanem azok az illokucionáris tényezők kerülnek előtérbe, amelyeket a szövegszituáció implikál, az illokucionáris tényezők olyan jelentésdimenziót nyitnak meg, amelyeket a név eredeti szemantikai szférája nem tartalmaz: ti. „állj meg”, „ne tedd azt”, „vigyázz”, „gyere vissza” stb. Az (ii) és (iii)-ben nem a Jóska név (= konstans) variációs értékeit kapjuk, hanem egy olyan Y szemantikai dimenziót, amelyben a C konstans (= a Jóska név) csak mint független változó szerepelhet: nem személyt kell azonosítani (hogy a név maga releváns legyen), hanem valamely cselekvésre való felszólításnak kell engedelmessé válni (ez pedig akárkire vonatkozhat). A C konstans benne van ugyan az Y szemantikai dimenzióban, de nem domináns tényező.

(b) Vizsgáljunk meg még egy esetet.

(i) — Tűz!

Lehetséges szemantikai dimenziója ez: „Parancsolom, hogy egyszerre süssétek el a fegyvert.”

Végezzük el azokat a szemantikai átalakításokat, amelyeket az előző példánk esetében is végrehajtottunk.

(ii) [Mi melegít?]

— A tűz.

(iii) [Kialudt.]

— A tűz?

A (ii) és (iii)-ben az azonosító funkció a domináns, amely egyértelműségénél fogva le is szűkíti a szemantikai dimenziót. Az a szintaktikai transzponálás, amely a felkiáltást formailag engedélyezi — hangzó szövegben a sajátos nyomatékos hanghordozás, írott/nyomatott szövegben a megfelelő írásjel —, új szemantikai dimenziót nyit, amely csak potenciálisan van benne a szintaktikai struktúrából ismert C konstansban.

Hangzó szövegben tehát a C konstans az (egy vagy több) illokucionáris tényező bármikor módosíthatja. Írott/nyomatott szövegben az írásjelek, a különféle nyomdai technikai adottságok veszik át az illokucionáris tényező szerepkörét, amelyek mindegyike (akár összeségükben) kutatási területet kínál.

Összegezőképpen visszatérek az alaptételhez, ahonnan kiindultam: a verbális szöveg szemantikai dimenzióját mint független változók halmazát tekintem a szövegszerűség kritériumának.

2. Nem hiszem, hogy hierarchikus rendbe tudnám állítani a szövegtudományokra vonatkozó kérdéseket, mint ahogy azt sem tudom kizáró jelleggel felsorolni, hogy mely tudományágak feladata ezeknek a vizsgálata. Ahhoz, hogy az (a) és (b) pontokra válaszolni tudjak, meg kell fordítanom a kérdést a magam számára. Így: miről tudnék lemondani a szövegtani vizsgálatok során?

A régi típusú hermeneutikáról nem, mert mindenekelőtt szövegértésre kell törekednem, a kommunikációelméletéről sem, mert a szövegnek üzenetközvetítő funkciója van, de nemcsak verbális kommunikáció létezik, hanem metanyelvi is — végső soron az is szöveg; tehát fontos, sőt az információelmélet is, mert mindenfajta információ szöveggé szervezhető — ma már szöveg egy festmény, egy film. A beszédaktus-elmélet maga kínálkozik szövegtani kutatásokra, és mert a szövegek jó része verbális szöveg, tényleg nélkülözhetetlen, de a logikát mint tudományágat sem zárhatom

ki, mert a verbális szövegek modális tényezőinek ez ad háttérét. Jelentéstan és stílisztika nélkül nincs szövegelemzés és szintaxis nélkül nincs szöveg.

Lehet-e optimális/adekvát kooperációt biztosítani a fentiek között? A kérdésfeltevés időpontjáig létezett-e ilyen kooperáció? A tudományágak sokszínű és sokszintű fejlődése, nemcsak divergens, hanem konvergens is. Mégis azt hiszem, hogy a gépi apparátussal (is) dolgozó/rendelkező tudományágak a számítógépek, a különleges technikai berendezések egyre tökéletesebb működése révén előnyre tesznek szert — a látványos eredményeket az egzakt tudományok hozzák —, de ez az előny a verbális tudományokat is segíteni fogja. Másként nem látom, hogy lehetne tervezett korelációt biztosítani.

3. A szövegjelentés és a szövegszerkezet problematikáját tartom magamhoz közel álló témának, eddigi kutatásaim is ilyen jellegűek. Bibliográfia: Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest, 1976. 89—140; A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján. *NyIrK.* 1976. I. 289—296; A szabad függő beszéd mint komplex szemantikai jel. *NyIrK.* 1978. II. 200—208. A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. *NyIrK.* 1978. I. 30—40; A szöveg kontextuális kapcsolatai. *MNy.* 1979. II. 170—177; A műalkotás belső felépítettségének szemiotikai vizsgálatához. *NyIrK.* 1980. 30—42; *Szöveg és jelentés*. Kritérium, Bukarest, 1980.; Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Kritérium, Bukarest, 1982. 52—85; The Text-linguistic research of the Free Related Speech. In: *Revue Roumaine de Linguistique*. 1992. 1.

4—5. Elméleti kutatásaim inkább oknyomozó jellegűek, és mint ilyenek, valamely elmélet igazolására/cáfolatára vállalkoznak. Mivel a szöveg belső megszerkesztettségének és külső, kontextuális kapcsolatainak kérdései foglalkoztatnak elsősorban, érdeklődéssel várom mindazokat az eredményeket, amelyek a magam szűkebb szakterületén is hasznosíthatók — itt most gyakorlati eredményekre gondolok elsősorban, amelyek újabb elméletek elindítói lehetnek. Mindenekelőtt egy kontextuális — integratív keret megalkotását várom, amelybe a verbális szöveg is beletartozik.

6. Bármiféle sorrend felállítása szubjektív. Csak kutatási témát ismerek, fő és mellék besorolás nélkül. A mellékesnek hitt témáról is beigazolódhat — előbb vagy utóbb —, hogy jelentős alapkérdést tárgyal. De mindenképpen különválasztanám az elméleti kutatásokat az alkalmazottaktól. Tisztán elméleti kérdések tisztázására nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is kevesen vállalkoznak. Sokkal több az egyes szakterületek elméletét vizsgáló tudományos mű, és a legtöbb természetesen valamely jelenség leírását több/kevesebb teljességgel föl vállaló — végső soron alkalmazott — szakmunka. Részjelenségeket jól ismerünk, bizonyos szakterületek jól körülhatároltak és körvonalazottak, de az átfogó, rendszerező elvi-elméleti traktátum címlistája igen rövid. Egyre többet beszélünk a szövegtanról, mint önálló tudományágról, de még ma sincs rendszer jellege. Érdekes módon módszerei vannak, de rendszerbe foglalt elmélete nincs — csak a rendszerelmélet felé mutató részelméletei vannak. Kétségtelen, hogy vonzó, látványos és ma igen divatos kutatási terület, olyan perspektíva áll előtte, amellyel kevés humaniora rendelkezik.